

Κώστας Θεριανός - Χρήστος Κάτσικας
Σχολική ιστορία: νέες ιδεολογικές κατευθύνσεις

Τα τελευταία χρόνια οι οικονομικές και πολιτικές αλλαγές άλλαξαν τον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό χάρτη του πλανήτη. Η πτώση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» το 1989, η επέλαση του νεοφιλελευθερισμού, η εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ με τις στρατιωτικές επεμβάσεις και τις πολιτικές παρεμβάσεις στο όνομα των

«ανθρώπινων δικαιωμάτων» και της προστασίας «εθνοτήτων»¹ είναι οι βασικές εξελίξεις που συμπυκνώνουν την τακτική νίκη των δυνάμεων του κεφαλαίου επί των δυνάμεων της εργασίας και του εργατικού κινήματος αυτή την χρονική περίοδο. Στο πλαίσιο της ιδεολογικής διαχείρισης αυτής της τακτικής νίκης του κεφαλαίου εγγράφεται και η

προσπάθεια αναθεώρησης της ιστορίας και της σχολικής ιστορίας ιδιαίτερα. Πυρήνας αυτού του εγχειρήματος είναι για τη μεν δυτική Ευρώπη να εμποδωθεί στις νέες γενιές ένα παρελθόν χωρίς εργατικό κίνημα, διεκδικήσεις και νίκες. Για τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης να απαλειφθεί το «κομμουνιστικό μιάσμα» του παρελθόντος και να ταυτιστεί η ιδέα του σοσιαλισμού με στυγνά και αυταρχικά καθεστώτα. Άλλωστε, το μάθημα της ιστορίας αποτελεί προνομιακό πεδίο ιδεολογικής παρέμβασης στη νέα γενιά².

Ποια είναι όμως τα νέα διακριτά χαρακτηριστικά στοιχεία της νέας ιστορίας; Ο Michael Apple έχει επισημάνει τα στοιχεία της «παλιάς» ιστορικής προσέγγισης που διδάσκονταν στο σχολείο. Η επιλεκτική επανερμηνεία ή η αποσιώπηση σημαντικών κεφαλαίων της ιστορίας του εργατικού κινήματος και η παρουσίαση της ιστορίας σαν μια αλυσίδα μαχών και γεγονότων τα οποία εμφανίζονται σαν έργα πολιτικών και στρατιωτικών ήταν τα βασικά γνωρίσματα της σχολικής ιστορίας³. Η νέα σχολική ιστορία φαίνεται να θεραπεύει αυτή την αδυναμία και από πλευράς μεθοδολογίας να πηγαίνει πολλά βήματα πιο μπροστά, καθώς εμφανίζεται με ένα νέο «θεματικό περιεχόμενο», το οποίο προσπαθεί να αναδείξει τους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς παράγοντες που επηρεάζουν την ιστορική πορεία. Δεν μένει στην αφήγηση της ιστορίας σαν ένα πεδίο συγκρούσεων μεγάλων αντρών, αλλά προσπαθεί να δει την οικονομική και πολιτική διάσταση.

Όπως, όμως, θα δούμε στην επόμενη ενότητα, πρόκειται για φαινομενική καινοτομία, καθώς η θεματική παρουσίαση καταργεί την αντίληψη της αιτιότητας, που είναι ο πυρήνας όχι μόνο της ιστορίας, αλλά και κάθε επιστήμης⁴.

Το δεύτερο καινούριο στοιχείο στην νέα κατεύθυνση της σχολικής ιστορίας είναι η υιοθέτηση μεθόδων διερευνητικής μάθησης και ενεργούς εμπλοκής των μαθητών στη διαδικασία κατάκτησης της γνώσης, οι οποίες προέρχονται από το διδακτικό ρεπερτόριο της προοδευτικής παιδαγωγικής. Αν και καταρχήν κανείς προοδευτικός εκπαιδευτικός δεν είναι ενάντια σε αυτές τις μεθόδους και υπέρ του «σχολείου της παθητικής ακρόασης», όπως χαρακτήριζε το κατεστημένο σχολείο ο Γληνός, θα εξετάσουμε με ποιον τρόπο αυτές οι μέθοδοι μπορούν να είναι ψευδεπίγραφα καινοτόμες, κάτι που συμβαίνει με τον τρόπο που εισάγονται σήμερα στο ελληνικό σχολείο.

Τέλος, στο επίπεδο του περιεχομένου, τα νέα κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης που αποτελούν και τον καμβά στον οποίο υφαίνεται η νέα προσέγγιση της σχολικής ιστορίας, αναδιατυπώνουν εννοιολογικά τους όρους «έθνος», «εθνική ταυτότητα», «εθνοτική ομάδα», «μειονότητα», «πολιτισμική ταυτότητα». Σύμφωνα με τα επίσημα κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αυτή η αναδιατύπωση οφείλεται στις αλλαγές που έχουν συντελεστεί στο εσωτερικό των κοινωνιών των εθνικών κρατών με την εισροή μεγάλου αριθμού μεταναστών και, σε ορισμένες από αυτές, με την εμφάνιση νέων εθνοτήτων που διεκδικούν δυναμικά κρατική

υπόσταση ή/και αναγνωρισμένα δικαιώματα. Στην πραγματικότητα, αυτή η αναδιατύπωση δεν γίνεται σε βάρος του εθνοκεντρισμού που εκτρέφει τον εθνικισμό. Γίνεται σε βάρος των όποιων κατακτήσεων των δυνάμεων της εργασίας εγγράφονταν στο πλαίσιο των συνταγματικών ρυθμίσεων του εθνικού κράτους και προς όφελος του κοσμοπολιτισμού του κεφαλαίου που θέλει ελεύθερα «εμπορικά σύνορα» και εργατικό δυναμικό «απαλλαγμένο» από... δικαιώματα. Έτσι, αυτό που πριμοδοτείται τελικά είναι ο παραδοσιακός εθνικισμός, καθώς μέσα σε αυτή την κατάσταση της ρευστότητας και με το εργατικό κίνημα ηττημένο, η ακροδεξιά βρίσκει εύηχα ώτα να προπαγανδίσει τις ιδέες της.

Οι κατευθύνσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης (1996)

Από το 1996 το Συμβούλιο της Ευρώπης με την Οδηγία 1283 (22 Ιανουαρίου 1996) έχει διαγράψει τους γενικούς άξονες στους οποίους θα κινηθεί η σχολική ιστορία στις χώρες μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι άξονες αυτοί επιγραμματικά είναι:

- η αναγνώριση του δικαιώματος κάθε ανθρώπου να γνωρίσει το παρελθόν του ή να απαρνηθεί το παρελθόν που του επιβάλλεται.
- η προώθηση αμοιβαίας κατανόησης και εμπιστοσύνης ανάμεσα στους λαούς της Ευρώπης.
- η αποτροπή εγχάραξης εθνικιστικής ιδεολογίας, ιδεολογικής παραχάραξης

και πολιτικής λογοκρισίας στο πλαίσιο της ιστορίας.

- την αναγνώριση των θετικών αλληλεπιδράσεων των λαών και των διαφορετικών τρόπων ερμηνείας των ιστορικών θεμάτων στα διάφορα κράτη.
- την ενίσχυση δημοκρατικής, ανεκτικής και υπεύθυνης συμπεριφοράς του μαθητή και αουριανού πολίτη.
- την ανάπτυξη της κριτικής ιστορικής σκέψης και την καλλιέργεια δεξιοτήτων στο μαθητή, ώστε να μπορεί να αναλύει κριτικά όχι μόνο τα γεγονότα, αλλά και τις ερμηνείες τους. Το ζητούμενο είναι οι μαθητές να μάθουν να επεξεργάζονται ποικίλες πηγές, με σκοπό να κατανοούν το ιστορικό, κοινωνικό, ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο παραγωγής τους.

Τα τελευταία χρόνια έχει ξεκινήσει σε πολλές χώρες της Ευρώπης ο επαναπροσδιορισμός του περιεχομένου της σχολικής ιστορίας με οδηγό αυτούς τους άξονες. Το ιδιαίτερο περιεχόμενο που παίρνει όμως σε κάθε εθνικό κράτος η σχολική ιστορία εξαρτάται από τον πολιτικό συσχετισμό και την οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος (βαθμός αποκέντρωσης, περιθώρια του εκπαιδευτικού να παρέμβει κλπ).

Οι κατευθύνσεις της νέας ιστορίας

Στην ανατολική Ευρώπη, μετά την κατάρρευση της ΕΣΣΔ ξεκίνησε η προσπάθεια επανεγγραφής της ιστορίας των σχολικών εγχειριδίων. Οι χώρες

της Κεντρικής Ευρώπης (Τσεχία, Σλοβακία, Εσθονία, Λετονία, Λιθουανία, Κροατία, Βοσνία, Ουγγαρία κλπ) κλήθηκαν να ξαναγράψουν την ιστορία τους με υλικά χυδαίου αντικομμουνισμού, ανήγειραν μνημεία υπέρ των φασιστών, απαγόρευσαν τη λειτουργία αριστερών οργανώσεων νεολαίας, απαγόρευσαν επίσης τη λειτουργία κομμάτων που αναφέρον στο καταστατικό τους τη λέξη «κομμουνισμός». Δεν είναι τυχαίο ότι μετά το 1990 η σχολική ιστορία προσελκύει το ενδιαφέρον όχι μόνο των κυβερνήσεων, αλλά και Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων, Διεθνών Οργανισμών (Council of Europe, UNESCO, Georg Eckert Institute, EUROCLIO, CDRSEE κ.ά.), ακόμη και ιδιωτών, όπως ο χρηματιστής Soros (από τον Ιανουάριο του 2001 το ίδρυμα: Albania Education Development Program of the Open Society Foundation)⁵. Μέσα από συνέδρια ιστορικών και εκπαιδευτικών που κατά καιρούς έχουν οργανωθεί από αυτές τις ΜΚΟ και κυβερνήσεις και σε συνδυασμό με τις Οδηγίες του Συμβουλίου της Ευρώπης έχουν προκύψει κάποιοι βασικοί άξονες που «εδεικνύται» να διατρέχουν τη διαδικασία διαμόρφωσης εκπαιδευτικού υλικού για το μάθημα της ιστορίας:

- το σχολικό εγχειρίδιο θα πρέπει να είναι «ανοιχτό». Δηλαδή να μη δίνει τελεσίδικες απαντήσεις, να παρέχει τη δυνατότητα ευρύτερων προβληματισμών και αναζητήσεων και να ενεργοποιεί την κριτική σκέψη των μαθητών.
- να ενθαρρύνει την ανάληψη δημιουργικών πρωτοβουλιών, όπως η βιωματι-

κή μάθηση, η αυτενέργεια, η ανάπτυξη δεξιοτήτων μέσα από ποικιλία παιδαγωγικών ασκήσεων και εργασιών, με βασικό στόχο την «ανάπτυξη της κριτικής σκέψης των μαθητών».

- να αντιστοιχεί στον τρέχοντα ιστοριογραφικό και παιδαγωγικό προβληματισμό, δηλαδή να αναζητεί την επιστημονική αλήθεια, να εμπεριέχει τα πρόσφατα πορίσματα της ιστορικής επιστήμης και να «μη εμπεριέχει εθνικά στερεότυπα και προκαταλήψεις».
- να περιλαμβάνει πολλές ερμηνευτικές προοπτικές για το παρελθόν. Για παράδειγμα, να περιέχει πολλές και αντικρουόμενες πρωτογενείς και δευτερογενείς ιστορικές πηγές και να αναφέρεται σε ποικίλες θεματικές, όπως το φύλο, η κοινωνική τάξη, η ηλικία, τα ανθρώπινα δικαιώματα, κ.α.
- να αντιστοιχεί στην ηλικία και στα ενδιαφέροντα του μαθητικού κοινού και να ανταποκρίνεται στο γλωσσικό τους επίπεδο.
- να καλύπτει πλήρως το εύρος του αναλυτικού προγράμματος και να είναι ελκυστικό. Επίσης, να επιδίδεται σε αναφορές επί άλλων κειμενικών και εξωκειμενικών πηγών πληροφόρησης.
 - τέλος, θα πρέπει να έχει διαθεματικό χαρακτήρα, αναζητώντας την ιστορικότητα των φαινομένων του πολιτικού, κοινωνικού, οικονομικού και πολιτισμικού βίου.

Ιδιαίτερη βαρύτητα έχει δοθεί στο ότι τα παλιά εγχειρίδια σχολικής ιστο-

ρίας όξυναν, σε πολλές περιπτώσεις, τους ανταγωνισμούς ανάμεσα στα έθνη, πρόβαλλαν αρνητικά στερεότυπα για άλλους λαούς. Χώρες όπως η Γερμανία και η Γαλλία έχουν πολλά χρόνια πριν προβληματισθεί στο ζήτημα του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων και στα αρνητικά στερεότυπα που πρόβαλλαν για τους δύο λαούς. Τα τελευταία χρόνια, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν προκαλέσει τα σχολικά εγχειρίδια των βαλκανικών χωρών, όπου μετά την πτώση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και την όξυνση του εθνικισμού, ανάμεσα στα έτη 1991-1996, εμφανίστηκαν σχολικά εγχειρίδια που: α) περιείχαν πλήθος αρνητικών αναφορών για τους γειτονικούς λαούς οξύνοντας τον εθνικισμό β) στηρίζονταν σε μια μονόπλευρη εξιστόρηση γεγονότων γ) δεν έκαναν καμία αναφορά σε κοινές αξίες, παραδόσεις ή κοινούς αγώνες των γειτονικών λαών δ) εμφάνιζαν το πρόσφατο παρελθόν των χωρών (υπαρκτό σοσιαλισμό) σαν στυγνές δικτατορίες στις οποίες οι δυνάμεις του κεφαλαίου και της αγοράς έφεραν την ελευθερία.

Από τα τέσσερα αυτά χαρακτηριστικά, οι ειδικοί που έχουν ασχοληθεί με το θέμα της αναδιατύπωσης των βιβλίων προσπαθούν να θεραπεύσουν μόνο τα τρία πρώτα. Αγνοούν, ή θέλουν να αγνοούν, τους οικονομικούς και κοινωνικούς όρους της ανάπτυξης του εθνικισμού και της σχολικής ιστορίας ως τέτοιας. Δεν αναπτύσσεται ένα πλαίσιο κριτικής εκπαίδευσης, στο οποίο να γίνεται προσπάθεια να αντιληφθούν οι μαθητές ότι η σχολική ιστορία είναι

(«κατασκευή» και «επιλογή»), η οποία γίνεται από τις κάθε φορά κυρίαρχες πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις. Έτσι, επιχειρείται η ψευδεπίγραφη μείωση και αποδόμηση του εθνικιστικού λόγου στη σχολική ιστορία, καθώς δεν γίνεται καμία αναφορά στο υλικό υπόβαθρο της παραγωγής του, που είναι ο καπιταλισμός και οι δυνάμεις της αγοράς. Για αυτό και αυτές οι προσπάθειες μείωσης του εθνικιστικού λόγου στα σχολικά εγχειρίδια έχουν φαινομενική μόνο συγγένεια με τις αντίστοιχες προσπάθειες της αριστεράς. Η αριστερά προσπαθεί να διαλύσει τα εθνικιστικά σκοτάδια της αφήγησης του Παπαρηγόπουλου, που είναι ακόμη κυρίαρχη στα σχολικά βιβλία, και να δει την ιστορία με όρους ταξικής πάλης. Προσπαθεί, όπως επισημαίνει και ο Eric Hobsbawm, να αναδείξει την «πλήρη ιστορία», δηλαδή την ιστορία ως «ένα αδιάρητο ιστό στον οποίο όλες οι ανθρώπινες δραστηριότητες... υλικές και πολιτισμικές δυνάμεις και σχέσεις παραγωγής... είναι αλληλοσυνδεδεμένες» και ερμηνεύουν την ανθρώπινη εξέλιξη⁶. Η μεταμοντέρνα αποδόμηση του εθνικιστικού λόγου εξαφανίζει την πάλη των τάξεων και παρουσιάζει την ιστορία σαν ένα είδος θεματικών ενοτήτων που εξελίσσονται ομαλά και ευθύγραμμα υπό την εξέλιξη της οικονομίας και της τεχνολογίας. Τελικά, φαίνεται ότι η «νέα ιστορία» προσπαθεί να βάλει στη θέση της εθνικής συνείδησης την «συνείδηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης», δηλαδή τη συνείδηση ενός ανθρώπου που θα έχει πεισθεί ότι είναι φυσιολογι-

κό να μην έχει μόνιμη και σταθερή εργασία, να μην παίρνει σύνταξη και να διακατέχεται μόνο από καταναλωτικές αξίες προκειμένου να μεγιστοποιούν τα κέρδη τους οι εταιρείες.

Για την προσπάθεια να ενταχθούν στην ιστορία μέθοδοι διδασκαλίας που στηρίζονται στην ερευνητική δουλειά που κάνει ο μαθητής πάνω σε πηγές δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι αυτή η εργασία αφενός μεν απαιτεί αναδιάρθρωση συνολικά του σχολείου (οργάνωση σχολικού χρόνου, αλλαγή στον τρόπο αξιολόγησης του μαθητή) για να καρποφορήσει, αφετέρου δε πρέπει να είναι ενταγμένη μέσα σε μια λογική αιτιοκρατική σειρά με χρονική τακτοποίηση, προκειμένου να αποκτά ο μαθητής αισθητήριο της σειράς των γεγονότων και των αιτιών τους⁷. Οι πηγές που χρησιμοποιεί ο μαθητής πρέπει να είναι προσεκτικά επιλεγμένες διότι όλες δεν έχουν όλες την ίδια αξία. Η μεταμοντέρνα σχολική ιστορία (που δείγμα της ήταν το βιβλίο της ΣΤ' Δημοτικού που αποσύρθηκε) προβάλλει την άποψη ότι η ιστορία είναι η «ερμηνεία που δίνει στα γεγονότα ο κάθε ιστορικός», παραβλέποντας ότι όλες οι ερμηνείες δεν έχουν το ίδιο βάρος και ότι «αξιωματικά» δεν υπάρχει αντικειμενικότητα στην ιστορία, πράγμα που δεν ευσταθεί⁸.

Υπάρχει όμως και ένα τμήμα της αριστεράς και της σοσιαλδημοκρατίας που θεωρεί ότι, αφού η νέα ιστοριογραφία μειώνει τον εθνικιστικό λόγο και εισάγει στη διδασκαλία της μεθόδους της προοδευτικής παιδαγωγικής, μπο-

ρούμε να συμπορευθούμε με αυτήν. Αυτή η λογική συμπυκνώνεται από την Ιταλίδα, πρώην κομμουνίστρια δημοσιογράφο, Μύριαμ Μαφάι στο βιβλίο *Η σιωπή των κομμουνιστών*: «Στον αιώνα που αφήσαμε στις πλάτες μας (20ος αιώνας), οι ρεφορμιστές δεσμεύτηκαν να “εκπολιτίσουν” τον καπιταλισμό, ενώ εκείνοι που ήθελαν να τον ανατρέψουν ηττήθηκαν από την ιστορία. Έτσι, σήμερα το χρέος μας, σε παγκόσμια κλίμακα, είναι να καθοδηγούμε, να διορθώνουμε, να “εκπολιτίζουμε” την παγκοσμιοποίηση. Ένα τεράστιο καθήκον, μια μεγάλη ευθύνη που οφείλουμε να αναλάβουμε και απέναντι σε εκείνους τους άνδρες, εκείνες τις γυναίκες, εκείνα τα παιδιά –κι είναι δισεκατομμύρια– που ζουν στο περιθώριο του πολιτισμού»⁹.

Εκτός του ότι τα νέα σχολικά βιβλία της μεταμοντέρνας διανόησης, με την οποία θα μπορούσε να συμπορευθεί η αριστερά ενάντια στον εθνικισμό σύμφωνα με τη λογική της Μαφάι, έδειξαν ότι το «νέο πνεύμα» είναι η εξαφάνιση της κινητήριας δύναμης της ταξικής πάλης από τη νέα ιστορική αφήγηση¹⁰ και η διατήρηση της παραδοσιακής «εθνικής αφήγησης» του Παπαρηγόπουλου¹¹, τα γεγονότα από το 2002 που εκδόθηκε στη χώρα μας το βιβλίο της Μαφάι κ.ά. μέχρι σήμερα, με τις ιμπεριαλιστικές επεμβάσεις των ΗΠΑ, την εξώθηση των φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων στην εξαθλίωση, την προσπάθεια ιδιωτικοποίησης όλων των υπηρεσιών (παιδεία, υγεία, μεταφορές) και του δραστηκού περιορι-

σμού του δικαιώματος στη δημόσια ασφάλιση και την σύνταξη που να εξασφαλίζει αξιοπρεπή διαβίωση, δείχνουν ότι τα περί «εκπολιτισμού» του καπιταλισμού δεν επιβεβαιώνονται.

Σημειώσεις

1. Τα Βαλκάνια είναι μια περιοχή «εργαστήριο» για αυτή την πολιτική. Η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας (1991) ήταν η αρχή της αναζωπύρωσης εθνικών συγκρούσεων, μαζικής μετακίνησης προσφύγων, ανακίνησης συγκρούσεων ανάμεσα σε «υπαρκτές» ή/και «κατασκευασμένες» μειονότητες στις βαλκανικές χώρες: τσάμηδες, μακεδονικό ζήτημα, τουρκική μειονότητα Βουλγαρίας, σερβική μειονότητα Κροατίας, ουγγρική μειονότητα Ρουμανίας, Κόσοβο.

2. Όπως σημειώνει και ο Ferrro «...η εικόνα που έχουμε για τους άλλους λαούς ή και για εμάς τους ίδιους συνδέεται με την ιστορία που μας έχουν αφηγηθεί όταν ήμασταν παιδιά. Η ιστορία αυτή μας σημαδεύει σε ολόκληρη τη ζωή μας...» (Mark Ferrro, Πώς αφηγούνται την ιστορία στα παιδιά σε ολόκληρο τον κόσμο, Μεταίχμιο, 2001, σ. 9)

3. Michael Apple, *Ιδεολογία και αναλυτικά προγράμματα*, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσ/νίκη χ.χ., σ.25.

4. Για την αιτιότητα στην ιστορία βλ. E. X. Καρρ, *Τι είναι ιστορία*, εκδόσεις Πλανήτης, Αθήνα 1983, σσ. 101-126.

5. Σοφία Βούρη, «Η διδασκαλία της Ιστορίας στη σύγχρονη πολιτική συγκυρία», παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο, <http://www.rhodes.aegean.gr/rpde/tevmata/old-issues.html>.

6. Eric Hobsbawm, «Ιστορία: μια νέα εποχή της λογικής», περ. *Διάπλους*, τεύχος 7, 2005.

7. Κατατοπιστικό για τις κατευθύνσεις της θεματικής ιστορίας είναι το κείμενο του Δημήτρη Μαριόλη, «Η σχολική ιστορία στην κλίση του Προκοπούστη» στο Κάτσικας, Χ. – Θεριανός, Κ. (επ.) *Αναλυτικά Προγράμματα και Σχολικά βιβλία*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2007.

8. E. X. Καρρ, *ό.π.*, σ. 30.

9. Φόα Β., Μαράι Μ. & Ράιλιν, Α., *Η σιωπή των κομμουνιστών*, μτφρ. Αντόνιο Σολάρο, Φιλίστωρ, Αθήνα 2002, σ. 72.

10. Αναφερόμαστε στο βιβλίο της ΣΤ' Δημοτικού.

11. Η διατήρηση της αφήγησης του Παπαρρηγόπουλου γίνεται με τέτοιο τρόπο που ακόμη και η Ακαδημία Αθηνών επιστημαίνει ως έλλειψη ότι δεν θίγεται η «βαθμιαία αναβίωση της ελληνικής αυτογνωσίας έπειτα από ένα διάλειμμα δεκαπέντε αιώνων». Συμπληρώνει μάλιστα ότι «το 1453 οι ελληνόφωνοι αυτοπροσδιορίζονται ως Ρωμαίοι...η αναβίωση της ελληνικής αυτογνωσίας συντελείται με βραδύτατο ρυθμό...κατά τις τελευταίες δεκαετίες πριν από τη Μεγάλη Επανάσταση, η ελληνική αυτογνωσία έχει διαδοθεί πέραν των μορφωμένων» (Ακαδημία Αθηνών, κριτικές παρατηρήσεις στο βιβλίο ιστορίας της έκτης δημοτικού, εφημερ. ΠΑΡΟΝ, 8/3/2007).